

Atminties

MIESTAS

daugia-

VALSTYBĖ

sluoksniš-

REGIONAS

kumas

Sudarytojas Alvydas Nikžentaitis

LII
LEIDVYKLA

Vilnius, 2013

UDK 008
At29

Knygos rengimą ir leidybą finansavo
Lietuvos mokslo taryba
Nacionalinė mokslo programa „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“
Finansavimo sutartis Nr. VAT-01/2010

Recenzentai
Doc. dr. Aurimas Švedas
Dr. Vitalija Stravinskienė

ISBN 978-9955-847-67-0
© Lietuvos istorijos institutas, 2013
© Straipsnių autoriai, 2013

VASILIJUS SAFRONOVAS

Dėl centro ir periferijos santykio atminimo reikšmių perimamumo procese

Šiandien Lietuvoje reikėtų ilgokai paieškoti miesto, kuriame nebūtų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto vardu pavadintos gatvės. Lenkijoje panašia pagarba naudojasi buvęs šios šalies prezidentas Józefas Piłsudskis arba karalius Jogaila. Jų vardais irgi pavadintos gatvės kone kiekviename Lenkijos mieste, nors su jais šie istoriniai personažai dažniausiai nėra turėję nieko bendro. Panašių pavyzdžių esama ir kitose šalyse. Pavyzdžiui, pirmojo 1871 m. suvienytos Vokietijos kaizerio Wilhelmo I atminimas buvo įamžintas daugiau kaip 300 paminklų, kurie dar iki Pirmojo pasaulinio karo iškilo daugelyje Vokietijos miestų ir miestelių. Šie pavyzdžiai leidžia konstatuoti, kad skirtinguose miestuose gyvenančios bendruomenės tam tikrais laikotarpiais įprasmina savo miestuose tas pačias atminimo figūras, taigi palaiko bendrąją atminimo kultūrą. Maža to, palyginę kieno atmintį saugo paminklai arba gatvėvardžiai bet kurios nacionalinės valstybės centriniame mieste (sostinėje) ir periferiniuose miestuose, irgi nesunkiai pastebėsime tam tikrus dėsningumus. Sostinėse paprastai eksploatuojamos visos atminimo figūros, konkrečiu metu aktualios nacionalinei kultūrai, o periferiniuose miestuose – pavienės. Kitaip tariant, tai, kas įprasmina bet kuriame periferijos mieste, beveik garantuotai bus įprasmina ir sostinėje.

Aiškindamas, kaip funkcionuoja šie dėsningumai ir kas juos lemia, Alvydas Nikžentaitis tarp sostinės ir ne sostinės įžvelgia tiesioginį perimamumą¹. Modifikuodamas kitų autorių, visų pirma vokiečių istoriko Ludwigo Steindorffo, svarstymus apie sostinės reikšmę Vidurio Rytų Europos nacionalinei valstybei², jis mano, kad periferiniuose miestuose

¹ Plg. A. Nikžentaitis, Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas, A. Nikžentaitis (sud.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius, 2011, p. 289–295.

² L. Steindorff, Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi, *Zgodovinski Časopis*, 2000, letnik 54, 1 (118), s. 77–87.

egzistuojančios atminimo kultūros (ir daugumos, ir mažumų) yra konstruojamos nacionalinės valstybės sostinę pasitelkiant kaip pavyzdį. Istoriografijoje būta bandymų pagrįsti šią prielaidą, analizuojant situaciją Kaune, Klaipėdoje ir Vilniuje tarpukariu. Toji analizė irgi leido manyti, kad bandymai mentaliniu būdu užvaldyti tam tikrą miestą „reiškia, be kita ko, ir siekį pagal sostinės pavyzdį transformuoti jų kultūrinę atmintį“³. Taigi yra teigiama, kad nacionalinė grupė, periferijoje esančiame mieste aktualizuodama tam tikras atmintinas reikšmes, perima ar kopijuoja jas iš savo valstybės sostinės, laikydama sostinę etalonu: esą tai, kas įprasminama sostinėje, gali ir netgi turi būti pritaikyta ir periferijoje. Vis dėlto panašu, jog šitaip manant, atminimo reikšmių perimamumo ir adaptavimo procesas yra pernelyg supaprastinamas. Tokia abejonė verčia grįžti prie šio proceso funkcionavimo analizės, keliant konkretų klausimą, ar sostinės statusas, kurį įgyja koks nors miestas, turi reikšmės atmenamų reikšmių sklaidai iš centro į periferiją. Šis klausimas čia bus svarstomas pirmiausia orientuojantis į rytinį Baltijos jūros regioną.

Ekskursas į sostinių genealogiją

Aiškinantis, kodėl vieni miestai rytiniame Baltijos pakraštyje XX a. pr. tapo sostinėmis ir ką reiškė toks jų tapimas, lyginant su kitais miestais, verta pasiremti Pierre'o Bourdieu sampratomis. Į jo bandymus formuoti santykį tarp struktūralizmo ir konstruktyvizmo skatina atkreipti dėmesį tai, kad P. Bourdieu, skirtingai nei kiti struktūralistai, pavyzdžiui, Claude'as Lévi-Straussas, manė, jog struktūros egzistuoja ne tik simbolinėse sistemose (kalboje ar mituose), bet ir objektyviame socialiniame pasaulyje, ir šios objektyviai egzistuojančios socialinės struktūros yra nepriklausomos nuo žmonių sąmonės ar valios⁴. Socialinę ir simbolinę struktūras P. Bourdieu bandė susieti, pateikdamas kelias gana produktyvias kategorijas, iš kurių šiame straipsnyje svarbiausia bus „kapitalas“⁵.

3 D. Mačiulis, A. Nikžentaitis, V. Safronovas, L'appropriation symbolique d'une ville multiculturelle: les cas Kaunas, Klaipėda et Vilnius, M. Espagne, Th. Serrier (dir.), *Villes baltiques. Une mémoire partagée* (Revue Germanique Internationale, 11/2010), Paris, 2010, p. 42.

4 Plg. P. Bourdieu, Social Space and Symbolic Power, *Sociological Theory*, 1989, Vol. 7, No. 1, p. 14.

5 Žr.: P. Bourdieu, The Forms of Capital, J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, 1986, p. 241–258.

„Kapitalo“ sąvoka šiuo atveju svarbi ne vien dėl sąskambio kai kuriose Europos kalbose su sąvoka „sostinė“⁶. Žinia, P. Bourdieu suvokė kapitalą ne tik kaip piniginę vertę, kurią galima naudoti kuriant papildomąją vertę. Jam kapitalas buvo galios sinonimas⁷. Nors P. Bourdieu ir pripažino, kad iš visų kapitalo rūšių ekonominis kapitalas yra pats svarbiausias, ši galia, anot jo, pasiekama kaupiant ir kitokio pobūdžio kapitalą, t. y. socialinį kapitalą (susijusį su socialinės vertės arba socialinio statuso kūrimu), kultūrinį kapitalą (susijusį su saviugda arba lavinimusi) ir simbolinį kapitalą (susijusį su simbolinėmis sistemomis, kuriamomis siekiant legitimuoti kitų rūšių, t. y. ekonominių, socialinių ir kultūrinių, kapitalą⁸). Šiuo atveju P. Bourdieu „kapitalo“ samprata svarbi, nes modernybė – epocha, kurioje atsiranda toks reiškinys, kaip nacionalinės valstybės sostinė – yra rinkos ekonomikos epocha. Žmonės, įsitraukę į rinkos santykius, nuolat siekia kelti savo vertę, nes rinkos ekonomikoje viską lemia kainos⁹. Žmonės tai daro įvairiai, bet siekis akumuliuoti savąjį kapitalą (ir taip kelti savo vertę) yra bendras: siekiama išsilavinimo ir kompetencijos, ugdomos kalbėjimo manieros, skoniai ir vartojimo įpročiai, yra siekiama pelno (naudos), aukštesnio socialinio statuso, įtakos ir pripažinimo, pagaliau ne mažiau svarbus yra siekis parodyti visą žmogaus veiklą kaip legitimiją, o tam reikia formuoti simbolinį kapitalą.

Kapitalas formuojasi žmonėms ne tik veikiant pavieniui, bet ir jungiantis į įvairaus pobūdžio asociacijas, grupes, kurias jungia tam tikros rūšies kapitalo siekimas. Kalbama apie grupes, kurios galiausiai suformuoja savas priėmimo į grupę ir elgesio joje taisykles, sukuria savąją ideologiją, legitimuojančią jų veiklą, skonius ar socialinę padėtį. Svarbu tai, kad ne tik žmonės sukuria tarpusavio sąryšius, burdamiesi į grupes,

6 Anglų ir prancūzų kalbose žodis „sostinė“ (*capital, capitale*) skamba taip pat, kaip žodis „kapitalas“. Jis kilęs iš lot. *caput*, reiškiančio „galvą“, „pagrindinį dalyką“. Panaši vok. *Hauptstadt*, ček. *Hlavní město* prasmė. Rytų Europoje, slavų ir baltų kalbose, žodžio etimologija šiek tiek skiriasi. Rusų kalboje *stolica* kilęs iš žodžio *stol*, reiškiančio pagrindinį – šventąjį stalą namie, prie kurio buvo sėdima tik pagal hierarchiją. Lietuviškojo žodžio *sostinė* reikšmė, kylanti iš *sostas*, irgi nurodo hierarchiją.

7 Plg. D. Swartz, *Culture & Power. The Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago, London, 1997, p. 73–94.

8 „Simbolinio kapitalo“ sąvoka P. Bourdieu kūryboje yra viena komplikuočiausių. Žr.: P. Bourdieu, *The Logic of Practice*, Stanford, 1990, p. 112–121. Plg. Swartz, p. 82–94.

9 Plg. Karlo Polanyi mintis šiuo klausimu: K. Polanyi, *Didžioji transformacija. Politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos*, Vilnius, 2002, p. 51.

bet ir grupės, ypač kai ekonominis kapitalas yra paskirstomas, pavyzdžiui, kai naudos iš to kapitalo gauna ne tik tas, kuris kuria ekonominę vertę, bet ir tas, kuris tą vertę legitimuoja.

P. Bourdieu, kaip minėta, rašė, kad iš visų kapitalo rūšių svarbiausia yra ekonominis kapitalas: todėl, kad jis gali būti nesunkiai konvertuojamas į pinigus arba paverčiamas socialiniu, kultūriniu ar simbolišku kapitalu¹⁰. Natūralu, kad ekonominio kapitalo siekimas reikalauja kuo platesnės prekių ir paslaugų cirkuliacijos, t. y. rinkos, o tokia rinka Vidurio Rytų Europoje XIX a. tapo nacionalinė rinka. XIX a. pab. visos Vidurio Rytų Europos imperijos, plėtodamos savo ekonominę politiką, pasuko į protekcionizmą, nes tokį poreikį formavo konkrečios rinkos ekonomikos vystymosi sąlygos. Dėl protekcionizmo tarsi savaime suprantamu tapo tai, jog nacijos ir rinkos ribos turi sutapti. Todėl lokaliniai gamybos centrai turėjo būti paversti nacionaliniais, kad jų produkcija būtų patikima ir ji būtų perkama. Lokalinė darbo jėga turėjo tapti mobilią, dėl to ji turėjo virsti nacionaline: nacionalizavimasis, arba nacionalinis asimiliavimas darbo jėgai pradėtas siūlyti kaip įrankis vertikalčiai socialinei padėčiai pakeisti. Galų gale nacionalines rinkas apribojo nacionalinės valiutos, kurios tam tikroje erdvėje tapo tam tikru prekių ir paslaugų vertės stabilumo garantu. Kitaip tariant, nacionalizmas tapo tuo jau minėto simbolinio kapitalo ištekliumi, kuris buvo pasitelkiamas legitimuojant kitų rūšių kapitalo kaupimą.

Tai yra svarbu, nes XIX a. Vidurio ir Rytų Europoje į rinkos santykius įsitraukė ir nuo asmeninės priklausomybės valdovui arba dvarininkams išlaisvinti valstiečiai, kurie tad irgi pradėjo kaupti savąjį kapitalą ir galiausiai dalyvauti kuriant nacionalines rinkas. Tiesa, monarchijose, kurios XIX a. vyravo Vidurio ir Rytų Europoje, viena vertus, anksčiau kapitalą sukaupe ir taip įsitvirtinę elitai, kuriuos sudarė daugiausia kilmingieji, nenorėjo prarasti turėtų pozicijų, o antra vertus, alternatyvi galimybė sukaupti papildomą kapitalą formavosi geriausiu atveju (bet ne visur) miestuose. Tai lėmė, kad kuo labiau stiprėjo žemutinių visuomenės sluoksnių suvokimas, kad socialinę padėtį galima pakeisti ir, kad kiekvienas pats gali tapti šios kaitos šeimininku, tuo labiau išlaisvinti valstiečiai būtent su miestais ėmė sieti socialinės padėties keitimo viltis. Suprantama, kad persikeldami į miestus, jie dažniausiai turėdavo itin menką pradinį kapitalą ir ieškodavo laimės neturėdami konkrečios

¹⁰ Žr.: Bourdieu, *The Forms of Capital...*

išgyvenimo mieste vizijos. Dažnai jie neiškildavo aukščiau darbininkų arba, dar daugiau, nuskursdavo miestuose galutinai. Aišku viena, dvi grupės – miestuose prakutusi ir, suprantama, siekusi iš rinkos išstumti konkurentus, nedidelė iš žemutinių visuomenės sluoksnių kilusi žmonių dalis, ir miestų pauperiais likdavę sluoksniai, kurie, plintant socializmo idėjoms, į savo darbdavius bei miesto elitą vis labiau žiūrėjo kaip į išnaudotojus, – galėjo nesunkiai susivienyti būtent dėl to, kad tie, kurie vieniems buvo konkurentai, o kitiems išnaudotojai, paprastai priklausydavo toms pačioms grupėms – kultūriškai svetimiams visuomenės sluoksniams. Vidurio ir Rytų Europos miestuose XIX a. ir XX a. pradžioje tokios daugiausia kapitalo (taigi ir galios) sukaupusios grupės paprastai būdavo vokiečiai, žydai ir kt.

Sukurti pagrindą siekui išstumti šias kultūriškai svetimas grupes nebuvo sudėtinga: lengviausia yra nuteikti prieš „kitus“, ne tokius kaip „mes“, o tie „kiti“ Vidurio ir Rytų Europoje, kaip minėta, dažnai sudarė socialines grupes, kurios pačios savaime išsiskyrė iš valstietiškos daugumos ekonomiškai, socialiai, kultūriškai. Taigi beliko tuos skirtumus atskleisti ir eskaluoti. Kadangi minėtosios socialinės grupės turėjo tapti „svetimomis“, natūraliu nacionalinės rinkos kūrimo pagrindu tapo bendra žemutinių visuomenės sluoksnių vartojama kalba, kitokia nei „svetimųjų“; dažnai konstruota ir bendra istorija, kitokia nei „svetimųjų“; buvo kuriami bendri, nuo „svetimųjų“ nepriklausę, švietimo institutai; skatinta ugdyti ir plėtoti nacionalinį verslą su nacionalinės gamybos preke, orientuota į nacionalinį pirkėją.

Nacionalinei kultūrai Europoje XIX a. tampant naujuoju bendruomeniškumo pagrindu, visi išvardyti metodai buvo dėsningi ir labiausiai išreikšti būtent miestuose. Be to, svarbiausi šiuo atveju buvo netgi ne visi miestai, o didžiausi, tokie, kuriems XIX a. buvo užtikrintos vystymosi galimybės, kurie traukė darbo jėgą. Tokiuose miestuose įvairiose Vidurio Rytų Europos dalyse skirtingu laiku vyko iš esmės dėsningi, kapitalo kaupimu grįsti, įsitvirtinimo procesai, kurie buvo legitimuojami nacionaline idėja. Kitaip tariant, buvo užvaldomi vietiniai resursai, stengtasi pasiekti, kad tokie svarbiausi miestai būtų apgyvendinti „mūsų“ nacijos atstovais, t. y. nacionalizuoti miestuose besiformuojančią darbininkiją ir taip išplėsti nacionalinės produkcijos vartotojų rinką. Pagaliau siekta, kad miestai būtų paženklinėti nacionaliniais simboliais, kurie nacijos vienybės idėja legitimuotų ekonominio, kultūrinio, socialinio kapitalo siekį. Miesto nacionalinio užvaldymo reikėjo ne tik nacionalinei

prekei ir nacionalinei rinkai sukurti, bet ir namų pojūčiui suformuoti, kitaip sakant, žmonėms, persikeldavusiems gyventi iš kaimų į miestus, nacionalinė idėja ir jos reprezentacijos turėjo kompensuoti kaimiškojo bendruomeniškumo netektį ir sukurti buvimo namie jausmą.

Tai, kad dalis miestų, kuriuos siekė užvaldyti žemutiniai visuomenės sluoksniai, tapdavo sostinėmis, nebuvo vien atsitiktinumas. Iki XIX a. Europoje „sostinių“ funkciją atlikdavo tie miestai ir tos vietovės, kuriose valdovas įkurdindavo savo rezidencijas. Nuo Viduramžių rezidencinės funkcijos ilgaamžiškumas priklausė nuo valdovo mobilumo, mat dvaras ir biurokratinis aparatas paprastai keliaudavo paskui valdovą. Ankstyvaisiais naujaisiais laikais rezidenciniai miestai vis labiau funkcionavo kaip šalies centrai¹¹, kadangi ten koncentravosi valdovo galia ir (senojo) elito kapitalas. Tačiau pažvelgę į Vidurio Rytų Europos regiono žemėlapij XIX a. viduryje ar XX a. pradžioje, išvysime, kad čia būta tik trijų „sostinių“, kurios vis dar sutapo (bent iš dalies) su monarchų rezidencijomis – Berlyno, Vienos ir Peterburgo. Tarp jų būta daugybės regioninių centrų, kurie dažniausiai būdavo daugiakultūriai miestai ir kuriuose daugiausia kapitalo dažniausiai būdavo sutelkę vokiečiai ir žydai, o kartais – lenkai bei rusai. Kitaip sakant, etniniu požiūriu margame regione būta daugybės centrų, kuriuose potencialiai galėjo būti centruojamas valstietiškojo nacionalizmo ideologija save legitimuojantis kapitalas. Vidurio Rytų Europoje iš tų centrų sostinės statusas, konstruojant valstietiškas nacijas ir po Pirmojo pasaulinio karo kuriant nacionalines valstybes, dažniausiai tekdavo didžiausiajam miestui, kuris a) paprastai jau kažkada ligi tol buvo turėjęs rezidencinio miesto statusą, b) kuriame jau buvo įsitvirtinusi iš žemutinių visuomenės sluoksnių kilusi naujoji

11 Apie šį rezidencinių miestų virsmą ir jų funkcijas Vokietijoje žr.: K. Andermann (Hg.), *Residenzen: Aspekte hauptstädtischer Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie* (Oberrheinische Studien, 10), Sigmaringen, 1992. Platesnis Vidurio Rytų Europos ir Europos kontekstas šiuo klausimu pateiktas atitinkamai: E. Engel, K. Lambrecht, H. Nogosseck (Hg.), *Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*, Berlin, 1995; M. Dmitrieva, K. Lambrecht (Hg.), *Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen in frühmodernen Stadt* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 10), Stuttgart, 2000 ir P. Clark, B. Lepetit (ed.), *Capital Cities and Their Hinterlands in Early Modern Europe*, Aldershot, 1996. Dar žr.: E. Ennen, Funktions- und Bedeutungswandel der „Hauptstadt“ vom Mittelalter zur Moderne, Th. Schieder, G. Brunn (Hg.), *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten* (Studien zur Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts, Bd. 12), München, Wien, 1983, S. 154–163.

buržuazija arba su kuriuo ji bent jau siejo didžiausias įsivirtinimo ir nacionalinio kapitalo akumuliacijos viltis ir c) kuriam būtent dėl to turėdavo būti sukuriama ir tam tikra kultūrinė reikšmė – „išskirtinio“ nacionalinei kultūrai miesto aura¹². Taigi kapitalo kaupimo požiūriu kurio nors daugiakultūrio miesto pavertimas savąja sostine iš esmės nereiškė nieko daugiau tik sutelkimą kapitalo, orientuoto į nacionalinę rinką, kuris toje vietoje būtinai bus grindžiamas nacionalinės kultūros ištekliais.

Bet juk sostinėje koncentruojamas kapitalas buvo legitimuojamas ta pačia ideologija kaip ir kituose daugiakultūriuose miestuose, kuriuos buvo bandoma užvaldyti. Visuose juose nacionalinės rinkos kūrimo siekis buvo vienodas. Visuose juose namų pojūčio kūrimo persikėlusiams į miestą iš kaimų siekis buvo vienodas. Taigi ar galėjo miestai, tapdavę nacionalinės valstybės sostine, simbolinio kapitalo kaupimo aspektu tapti pavyzdžiu kitiems, sostinės statuso neįgydavusiems miestams?

Nacionalinio kapitalo pasiskirstymas miestuose.

Tendencijos Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje

Į šį klausimą čia bus pabandyta atsakyti palyginant Estiją, Latviją ir Lietuvą. XIX a. antroji pusė ir XX a. pirmoji pusė yra epocha, kai tuometinės Rusijos imperijos vakarinių gubernijų, kurios vėliau sudarė Estiją, Latviją ir Lietuvą, miestuose daugėjo valstietiškos kilmės gyventojų. Tai, kad jie kiekiu ėmė vyrauti, pirmiausia rodo ekonominio kapitalo koncentraciją – valstiečiams tapus laisvais, vis daugiau jų tapdavo pirma pigia darbo jėga, o po to ir nuosavybės savininkais. Miestų kiekybinis nacionalizavimas ne visur vyko vienodai. Būsimosiose Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje būta skirtumų, susijusių su nesutapusiu pramonės plėtotės intensyvumu ir tuo, kad Napoleono sukurtoje Varšuvos kunigaikštystėje (taigi ir Lietuvos Užnemunėje) pirmieji žingsniai išlaisvinant valstiečius buvo žengti dar 1807 m., Estijoje ir didžiojoje Latvijos dalyje – 1816–1819 m., o Kauno, Vilniaus, Gardino gubernijose ir Vitebsko gubernijai priklausiusioje rytinėje Latvijos dalyje – tik 1861 metais. Pastarosiose keturiose gubernijose būta ir kitokios socialinės sanklodos, kurią, beje, nuo kitų skyrė didelis žydų skaičius miesto darbininkų sluoksniuose. Į „žydų

¹² Plg. Pietų Europos perspektyvą: H. Heppner (Hg.), *Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte - Funktion - Nationale Symbolkraft*, Wien, Köln, Weimar, 1994; H. Heppner (Hg.), *Hauptstädte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr: Geschichte - Funktion - Nationale Symbolkraft*, Wien, Köln, Weimar, 1998.

sėslumo zoną“ nepatekusioms būsimosioms Latvijai ir Estijai, panašiai kaip ir Lietuvos Užnemunei, tai nebuvo būdinga. Sykiu Lifliandijos, Kuršo ir Estliandijos gubernijose buvo didesnė nei kitose minėtose gubernijose urbanizacija. Ją lėmė, visų pirma, tai, kad Ryga, Talinas ir Liepoja buvo stambūs Rusijos imperijos uostai su palyginti stipriai išvystyta pramone. Lifliandijos gubernijos miestuose 1897 m. gyveno 29,3%, Kuršo – 23,1%, Estliandijos – 18,7% šių gubernijų gyventojų, tačiau Gardino ir Vitebsko gubernijose šis rodiklis siekė 14,5–16%, o Suvalkų, Vilniaus ir Kauno gubernijose – 9–13%.

Atitinkamai Estijoje ir didelėje Latvijos dalyje miestų nacionalizavimas estiškai ir latviškai kalbančiais prasidėjo anksčiau ir vyko sparčiau nei kitur. 1897 m. Rusijos imperijos gyventojų surašymo duomenys rodo, kad estiškai kalbantieji sudarė 68,6% Jurjevo (Tartu) ir 62,8% Revelio (Talino) gyventojų, žymiai lenkdami šiuose miestuose gyvenusias vokiečių ir rusų grupes. Latviai, sprendžiant iš 1897 m. surašymo duomenų, XIX a. pab. jau irgi sudarė didžiausias nacionalines grupes Rygoje, Mintaujoje (Jelgavoje) ir Liepojoje, tačiau nė viename iš šių miestų jų dalis XIX a. pab. dar nebuvo pasiekusi 50%. Vokiškai ir rusiškai kalbantieji šiuose miestuose XIX a. pab. vis dar sudarė palyginti gausias ir įtakingas grupes. O Daugpilyje, kuris priklausė Vitebsko gubernijai, situacija skyrėsi: tai buvo pirmiausia žydų, rusų ir lenkų dominuojamas miestas, kuriame latviškai kalbantieji sudarė vos 1,8%. Šiuo požiūriu Daugpilis panašėjo į Lietuvos miestus, kuriuose 1897 m. duomenimis, irgi dominavo žydai, lenkai bei rusai. Išsiskyrė tik Šiauliai, kuriuose lietuviškai ir žemaitiškai kalbėjusieji sudarė 27,7%. Tuo tarpu Vilniuje šis rodiklis siekė 2,1%, tuo metu Vokietijai priklausiusioje Klaipėdoje – 5,2% (1905 m. duomenys), Kaune – 6,6%, Panevėžyje – 12,1%. Įdomu, kad ne proporciniai, bet kiekybiniai požiūriu daugiausia lietuviškai ir žemaitiškai kalbėjusiųjų tuo metu gyveno Rygoje (6,4 tūkst.), Kaune (4,7 tūkst.), Šiauliuose (4,5 tūkst.), Liepojoje (4,0 tūkst.) ir Vilniuje (3,2 tūkst.)¹³.

13 Visi 1897 m. surašymo duomenys paimti iš: Н. Тройницкий (ред.), *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*: IV, *Виленская губерния*, С. Петербург, 1901, с. 1, 68–69, 72–73; XIX, *Курляндская губерния*, С. Петербург, 1905, с. 1, 78–81; XXI, *Лифляндская губерния*, С. Петербург, 1905, с. 1, 78–81; XLII, *Ковенская губерния*, С. Петербург, 1904, с. 1, 80–83; XLIX, *Эстляндская губерния*, С. Петербург, 1905, с. 1, 42–43. Klaipėdos duomenys paimti iš: *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen*: Hf. I, *Gemeindelexikon für die Provinz Ostpreußen*, Berlin, 1907, S. 152–153.

	didžiarusiai	mažarusiai	baltarusiai	lenkai	lietuviai	žemaičiai	latviai	vokiečiai	žydai	estai
<i>Rusijos imperijos miestai. 1897 m. duomenys</i>										
Daugpilis	27,48	0,28	2,19	16,43	0,27	0,004	1,83	4,33	46	0,03
Kaunas	25,81		1,35	22,72	5,77	0,85		4,71	35,32	
Liepoja	11,28	0,15	0,55	9,33	5,56	0,65	38,64	23,81	8,51	0,37
Mintauja	11,34	0,16	0,56	2,41	1,42	0,03	45,69	27,67	8,8	0,13
Panevėžys	12,74			19,58	12,02	0,11			50,47	
Ryga	15,75	0,1	0,26	4,75	2,25	0,03	45,02	23,84	6	1,31
Suvalkai	21,61	0,65	0,98	38,71	0,33			2,96	32,91	
Šiauliai	9,55			15,43	3,06	24,68			43,27	
Talinas	15,57	0,07	0,33	1,55	0,1		0,39	16,08	1,64	62,77
Tartu	8,6	0,07	0,05	1,18	0,08		1,01	16,59	3,43	68,64
Vilnius	20,15	0,33	4,24	31,04	2,04	0,07	0,12	1,13	40,3	
<i>Vokietijos (Rytų Prūsijos) miestai. 1905 m. duomenys</i>										
Gumbinė				0,07	0,08			97,33	0,75	
Įsrutis				0,44	0,21			96	1,27	
Karaliaučius				0,19	0,07			95,69	1,97	
Klaipėda				0,05	5,18			86,39	4,11	
Tilžė					3,83			91,56	1,81	

Etinių grupių dalis (procentai) didesniuose kaip 10 tūkst. gyventojų turėjusiuose miestuose, kuriuose buvo koncentruojamas estų, latvių ir lietuvių nacionalinis kapitalas.

Tačiau 1923 m. atliktas Lietuvos gyventojų surašymas parodė jau kitokią padėtį: Šiauliuose lietuviais užrašytųjų buvo 71,2%, Kaune – 60,3%, Panevėžyje – 53,9%¹⁴. Kitaip tariant, per du XX a. pradžios dešimtmečius pagrindiniuose Lietuvos miestuose, išskyrus Vilnių ir Klaipėdą (dėl žinomų ypatumų), kiekiu įsivyravo lietuviai, o tai, manyčiau, pirmiausia turėtų būti siejama su Pirmojo pasaulinio karo pasekmėmis – tiek su po karo vykusiais gyventojų persikėlimo procesais, tiek ir su asimiliuojančiu lietuvių nacionalinės kultūros poveikiu, skatinusiu iš naujo deklaruoti savąją tapatybę po to, kai 1918 m. buvo įkurta Lietuvos valstybė ir neteko aktualumo ankstesnę tapatybę deklaruoti skatinę stimulai.

Tačiau straipsnyje aptariamam klausimui ne tiek svarbu tai, kada konkrečiai miestai buvo nacionalizuoti kiekybiškai, nes šis procesas, akivaizdu, vyko dėsningai, bet tai, kad jis dėsningai vyko visuose pagrindiniuose didmiesčiuose, – tai tarsi patvirtina anksčiau išreikštą mintį – nacionalinės vienybės idėja grindžiamas kapitalas nebuvo kuriamas tik viename mieste. Estijoje jau XIX–XX a. sandūroje estai kiekybiškai dominavo ne tik Taline, bet ir Tartu; Latvijoje latvių daugiausia buvo ne tik Rygoje, bet ir Mintaujoje ir Liepojoje; panašiai Lietuvoje šis procesas palietė ne tik „laikinąją“ sostinę 1919 m. tapusį Kauną, bet ir Šiaulius, Panevėžį, o kiek vėliau jis prasidėjo ir Klaipėdoje, kurioje būta skirtingos specifikos. Tai tarsi rodytų, kad miestų nacionalinio užvaldymo procesai vienodai vyko ne tik sostinėse, bet ir kituose svarbiausiuose miestuose.

Tačiau kiekybinis tam tikros nacijos atstovų dominavimas mieste, žinoma, dar nereiškia, kad jie dominavo ir kultūriškai. Miestas būdavo užvaldomas ne tik apgyvendinant jį tam tikros nacijos atstovais, bet ir simboliškai, o nacionalinė kultūra miestuose buvo įtvirtinama per nacionalinius simbolius ir nacionalinius pastatus, kurie tapdavo tam tikrą kapitalą sukaupusiųjų lankomomis vietomis. Nacionalinis elitas diktuodavo madas, demonstruodamas, kad „mums“, kaip kapitalo turėtojams, dera lankytis tam tikrose vietose, kurios tarsi legitimavo jų pastangas užvaldyti miestą. Tačiau tokiam simboliniam kapitalui kurti reikėjo, pirma, atitinkamų išteklių ir, antra, tam tikros išsilavinusios ir nacionaliai orientuotos visuomenės koncentracijos mieste. Pažymėtina, kad būtini abu šie veiksniai. Išsilavinusi visuomenės dalis, kultūrinis

¹⁴ Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys, Kaunas, 1926, p. 13–15.

elitas, turi idėjų, bet dažniausia neturi resursų joms įgyvendinti, todėl privalo ieškoti rėmėjų ir mecenatų, t. y. telktis aplink sukaupusiuosius didesnę ekonominę ir socialinę kapitalą. Toks telkimasis prasideda natūraliai, nes ekonominio ir socialinio kapitalo turėtojai yra suinteresuoti nacionaline rinka. Papildomu veiksmu šiuo atveju gali būti ir valdžios institucijos, kurios irgi formuoja tam tikrą simbolinį kapitalą: paskatintos kultūrinio elito ir teikdamos jam užsakymus. Kitaip tariant, bet kokioms iniciatyvoms įsigalėti mieste simboliškai (įdiegti nacionalinį simbolį ar nacionalinį pastatą) reikia kapitalo. Tada tie, kuriems kyla šios iniciatyvos, ieško tokio kapitalo turėtojų. Įsigalėjimas miestovaizdyje (arba miestų erdvėse) yra simbolinio kapitalo kaupimo apraiška, bet pastarojo kapitalo atsiradimas, kaip minėta, tėra lydintis kitų kapitalo rūšių kaupimą faktorius. Turi būti sukaupta pakankamai ekonominio, socialinio, kultūrinio kapitalo, kad būtų galima pradėti realizuoti ambiciją užvaldyti miestą, ir turi atsirasti siekis tai legitimuoti.

Kaip tik šioje vietoje dera aptarti tam tikrą miestų nevienodumą. Vieni miestai tapdavo centriniais, kiti periferiniais. Konkretaus miesto padėtis centro ir periferijos ašyje nusistatydavo pagal išteklius, kapitalo pasiskirstymą ir koncentraciją juose, o periferijoje arba regionuose ekonominio, o tuo pačiu ir socialinio bei kultūrinio kapitalo koncentracija paprastai būna mažesnė nei centruose. Taip yra todėl, kad industrializacijos epochoje gamyba dažniausiai vystydavosi proveržiais, todėl jos plėtrai būdavo būtinos mažiau išvystytos teritorijos, sukurdavusios darbo jėgos ir realizavimo rinkos rezervą. Be to, cirkuliacija (arba apsikeitimas) rinkoje – tai ne vien vertės cirkuliacija tarp firmų ir gamybos šakų, bet ir vertės geografinė cirkuliacija, t. y. procesas, kurio metu vertė, sukurta vienoje vietoje, yra realizuojama kitoje, įdėdama tam tikrą indėlį į joje akumuliuotą kapitalą. Žinoma, kad ryškiausiai atpažįstamais tokias vertes kuriančiais centrais pirmiausia tampa sostinės. Sostinėse simbolinio kapitalo akumuliacija vyksta intensyviau, nes būtent ten kultūrinio elito rėmimo ir mecenavimo funkciją pirmiausia yra prisiėmusios ir valdžios institucijos. Tačiau šie dėsningumai, kurie, atrodytų, galėtų viską paaiškinti, iš tiesų vargu ar gali mus patenkinti, nes kyla klausimas, kas laikytina centru ir, ar būtinai centras yra sostinė?

Pažvelkime į Estiją. Atsakyti į klausimą, kokiame mieste prieš Pirmąją pasaulinę karą telkėsi estų nacionalinis judėjimas, nėra lengva. Jau po 1904 m. rinkimų 38 estai, sudarę koaliciją su penkiais rusais, suformavo

daugumą 60 narių Talino miesto taryboje, o 1906 m. Talino meru buvo išrinktas estas. Pasinaudodami savąja pozicija valdžioje, estai dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą Taline ėmė statyti „estiškos“ architektūros estams skirtus kultūros centrus, dar prieš karą buvo parengtas ir Talino perstatymo bei plėtros planas, kuris kartu buvo ir miesto „suestinimo“ planas. Visa tai, tiesa, nekliudė estų dominuojamai miesto tarybai aktyviai dalyvauti 1910 m. šiame mieste statant paminklą Petruui I¹⁵. Tačiau Tartu mieste, tuomet vadintame Jurjevu, estiškai kalbančių miesto gyventojų nušimtis XIX a. pab. buvo netgi didesnis nei Taline. Vienintelė Estijos teritorijoje aukštoji mokykla, Imperatoriškasis Jurjevo universitetas, tuo metu irgi veikė Tartu, o šiame universitete studijavę estai aktyviai dalyvavo nacionaliniame judėjime. Pagaliau pirmoji estų dainų šventė 1869 m. irgi vyko Tartu. Taigi įsigalėjimo miestuose, jų simbolinio nacionalizavimo procesai XIX a. pab. – XX a. pr. vyko ne tik Taline, bet ir Tartu, ir vyko tai paraleliai. Ar kas nors esminio pasikeitė Talinui tapus Estijos sostine, abejotina, nes tam tikras konkurencijos apraiškas tarp Talino ir Tartu stebime ir visą tarpukarį. Antai Taline 1918–1919 m. buvo įsteigtas Technologijos universitetas ir Mokytojų seminarija, tačiau klasikinis universitetas ir tarpukariu veikė tik Tartu.

Lietuvoje situacija, mano požiūriu, buvo panaši¹⁶. Skirtumas tik tas, kad kiekybinis lietuvių įsivyravimas miestuose vyko ne tik prieš, bet ir po to, kai buvo sukurta Lietuvos valstybė. Be to, miestus, pramonę ir smulkųjį bei vidutinį verslą juose dar reikėjo „atlietuvinėti“, ir šis

- 15 Plg. T. Karjahärm, *Eesti linnakodanluse poliitilisest formeerumisest 1870.-ndate aastate lõpust kuni 1914. aastani* (linna ja duumavalimiste materjalide põhjal), *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 1973, 22. köide, Nr. 3, lk. 251–267; K. Hallas, *Suche nach einem nationalen Stil. Architektur in Estland um die Jahrhundertwende*, *Bauwelt*, 1994, 85. Jhg., Nr. 43, S. 2384–2389; B. D. Woodworth, *Civil Society and Nationality in the Multiethnic Russian Empire: Tallinn/Reval, 1860–1914*, Ph. D. Thesis at the University of Indiana, [Bloomington], 2003. Dėl paminklo statybos žr.: B. D. Woodworth, *An Ambiguous Monument: Peter the Great's Return to Tallinn in 1910*, in R. Büttner, V. Dubina, M. Leonov (ed.), *Russia and the Baltic States: Political Relations, National Identity and Social Thought in XVIII–XX Centuries*, Samara, 2001, p. 205–219.
- 16 Apie Vilniaus ir Kauno „konkurenciją“ dėl lietuvių nacionalinės sostinės statuso žr.: D. Staliūnas, *Wilno czy Kowno? Problem centrum narodowego Litwinów na początku XX wieku*, in B. Linek, K. Struve (red.), *Nacjonalizm a tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.* (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 12), Marburg, 2000, s. 259–267.

procesas irgi intensyviausiai vyko tarpukariu¹⁷. Simbolinis miestų paženklinimas lietuviškumo ženklais taip pat vyko jau tarpukariu, bet vargu ar galėtumėme teigti, kad Kaune, Šiauliuose ar Klaipėdoje šiuo požiūriu buvo dedamos nelygiavertės pastangos. Tiesa, jos ne visuomet duodavo vienodų rezultatų. Dėl Lenkijos įsitvirtinimo Vilniaus krašte Kaunui suteiktas sostinės statusas lėmė, kad šis miestas tarpukariu augo labiausiai, čia buvo įsteigtas ir vienintelis Lietuvoje universitetas, o lietuvių intelektualinis elitas irgi telkėsi Kaune. Tik 4-ojo deš. viduryje buvo ryžtasi jį iš dalies dekoncentruoti ir dalį meno bei aukštojo mokslo įstaigų (Prekybos ir Pedagoginius institutus) įkurdinti Klaipėdoje – mieste, kuris tarpukariu irgi išaugo, ir santykinai labiau nei Šiauliai ar Panevėžys, daugiausia dėl lietuvių ir žydų antplūdžio iš Lietuvos. Taigi, galima sakyti, kad ir Lietuvoje nacionalinis, lietuviškasis kapitalas telkėsi ne vien Kaune, simbolinio kapitalo akumuliacija buvo būdinga ne vien sostinei. Todėl ir palyginti intensyvios bendruomenių iniciatyvos paženklinti miestus nacionalinės kultūros ženklais tarpukariu buvo būdingos keliems didmiesčiams, o ne vien Kaunui.

Antra vertus, manyčiau, kad situacija Lietuvoje šiuo požiūriu gerokai pasikeitė, kai 1939 m. buvo prijungtas Vilnius. Ypač tai pasakytina apie laikotarpį po Antrojo pasaulinio karo, kai gyventojų nuostoliai šiame mieste ir siekis paversti Vilnių nacionaline tarybinės respublikos sostine skatino sutelkti visas pastangas pirmiausia į kapitalo akumuliaciją ar jo perėmimą į savo rankas Vilniuje. Sąlygiškai nedidelei ir Antrojo pasaulinio karo nualintai Lietuvos nacionalinio kapitalo rinkai Vilnius buvo pernelyg didelis kąsnis. Norint įsitvirtinti jame, reikėjo didelių pastangų. Tai galbūt paaiškina, kodėl sovietmečiu stebima kultūrinio kapitalo koncentracija iš esmės vien tik Vilniuje ir, kodėl pastangos veikti panašia linkme kituose miestuose, arba kapitalo persikirstymas iš Vilniaus, buvo žymiai vėlyvesnis. Lyginant su Vilniumi, tos pastangos kituose miestuose sovietmečiu niekuomet netapo lygiavertėmis.

17 Studijos apie kokybinį lietuvių įsitvirtinimą miestuose ir bandymus išstumti kitataučius konkurentus kol kas yra negausios. Plg. L. Truska, Lietuvių verslininkų sąjunga ir verslų „atlietuvinimo“ sąjūdis (1930–1940 m.), *Istorija*, 2003, t. LVIII, p. 39–51; H. Vitkus, Smulkiojo verslo lituanizacija tarpukario Lietuvoje: ideologija ir praktika, V. Sirutavičius, D. Staliūnas (sud.), *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*, Vilnius, 2006, p. 177–216. Apie Lietuvos „atlietuvinimo“ politiką Klaipėdoje plg. V. Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius, 2011, p. 114–122.

Ši problema buvo būdinga ir iš dalies, matyt, tebėra būdinga Latvijai. Tarpukariu visuose Latvijos didmiesčiuose, turėjusiuose daugiau kaip 10 tūkst. gyventojų, išskyrus Daugpilį ir Rezeknę (buvusius Vitebsko gubernijos miestus), latviai jau buvo absoliuti dauguma, t. y. tarpukariu pagrindiniai miestai buvo sulatvinti kiekybiškai¹⁸. Nepaisant to, Ryga – 378 tūkst. gyventojų 1930 m. miestas – buvo šešiskart didesnė už antrąjį pagal dydį Latvijos miestą Liepoją¹⁹. Svetimo kapitalo koncentracijos požiūriu Ryga latviams buvo pernelyg didelis miestas. Tai buvo megapolis, orientuotas į daug didesnę nei Latvija rinką. Sukurti nacionalinį kapitalą Rygoje latviams XX a. pirmojoje pusėje buvo gerokai sunkiau nei tą patį padaryti lietuviams visuose Lietuvos didmiesčiuose, o latvių gyventojų skaičius ir išteklių dydis buvo mažesnis nei lietuvių. Tai galbūt paaiškina, kodėl Latvijos kultūrinis elitas tarpukariu telkėsi išimtinai Rygoje, o simbolinio kapitalo kaupimas ir pastangos įtvirtinti nacionalinius latviškumo ženklus Rygoje buvo nepalyginamai intensyvesnės nei kituose Latvijos didmiesčiuose.

Visa tai, mano galva, rodytų, kad sostinės ir ne sostinės panašumas simbolinio kapitalo akumuliacijos aspektu iš esmės priklausė nuo to, ar valstietiškoji nacijų pastangos užvaldyti, nacionalizuoti miestus buvo koncentruotos, nukreiptos į vieną miestą, ar vis dėlto šios pastangos tolygiai pasiskirsdavo į daugiau nei vieną miestą. Tai priklausė ir nuo objektyvaus miestų dydžio, ir nuo svetimo kapitalo, kurį reikėjo išstumti arba perimti, koncentracijos juose, pagaliau ir nuo socialinės stratifikacijos įvairovės, t. y. ar miestuose atsirasdavo pakankamai į nacionalumą orientuoto intelektualinio elito. Be to, tai priklausė ir nuo politinių, ir ekonominių priemonių suderinamumo, mat paskirstant išteklius ir kuriant papildomą kapitalą miestuose, valdžios institucijų veiksmai ir ekonominiai ištekliai turėjo būti nukreipti vienu tikslu ir viena kryptimi. Kai to nedaroma, pastangos simboliškai užvaldyti miestą gerokai komplikuojasi. Tai, manyčiau, iškalbingai parodo Klaipėdos pavyzdys tarpukariu, kai lietuviškųjų ekonominių išteklių nukreipimas ir Lietuvos valdžios institucijų veiksmai Klaipėdos klausimu buvo menkai derinami.

Kitaip tariant, nacionalinio kapitalo pasiskirstymo miestuose procesas yra daug sudėtingesnis, turi daugelį variacijų, tad nederėtų suvokti jo vadovaujantis viena schema. Kai yra kalbama apie centrą ir periferiją,

18 M. Skujenieks (red.), *Trešā tautas skaitīšana Latvijā 1930. Gadā*, Rīgā, 1930, 75. lpp.

19 *Ibid.*, 13. lpp.

būtina suvokti, kad centras nebūtinai yra sostinė. Esama situacijų, kai vyraujanti tendencija yra kapitalo persikirstymas iš sostinės, bet esama ir tokių situacijų, kai vyrauja daugmaž tolygus kapitalo kaupimas keliuose centruose. Šis teiginys, mano galva, leidžia formuluoti ir dar vieną tezę: centrai tampa nacionalinės atminimo kultūros raiškos vietomis visai ne dėl to, kad jie yra sostinės, o dėl to, kad juose yra akumuliuojama pakankamai tokiai raiškai būtino, nacionaline ideologija save legitimuojančio ekonominio, socialinio ir kultūrinio kapitalo.

Dėl sostinės vaidmens nacijai skleidžiant atmintinas reikšmes

Ir vis dėlto, ar būtų galima įsivaizduoti, kad sostinės vaidina kokį nors išskirtinį vaidmenį nacijai skleidžiamas atmintinas reikšmes? Ar gali viename mieste palaikomos tam tikrai nacionalinei grupei aktualios atmintinos reikšmės tapti pavyzdžiu kitame mieste palaikomoms atmintinoms reikšmėms? Be jokios abejonės, palyginę tą patį nacionalinį sutelktumą palaikančias atminimo reikšmes, aktualizuojamas skirtinguose miestuose, išvysime, kad jos iš dalies, o kartais ir didžiąja dalimi sutampa. Esama tam tikro aktualizuojamų simbolių ir siužetų arsenalo, egzistuoja nacionalinės praeities išteklių, simbolinio kapitalo, atsargos, bet ar tos atsargos saugomos ir kaupiamos sostinėje? Manychiau, kad ne sostinė, bet nacionalinė kultūra yra nacionalinės atminties kultūros reikšmių išteklių sandėlis; ne sostinė pati savaime, bet politinis ir kultūrinis elitas duoda toną ir nusprendžia, kurios iš tų reikšmių bus pačios aktualiausios, kurias iš jų bus bandoma aktyviausiai eksploatuoti formuojant nacionalinės grupės tapatybę. Tas elitas gali telktis sostinėje, bet jis gali būti pasiskirstęs ir keliuose centruose; ne sostinė, bet nacionalinė švietimo sistema užtikrina, kad susiformuos nacionalinės atminties kultūros reikšmių nešėjai, kad reikšmės bus perduodamos ir kad jos bus suvokiamos daugmaž vienodai.

Tie patys simboliai ir tos pačios jų reikšmės pasklinda periferijoje ne todėl, kad jos materializuotos sostinėse, o todėl, kad jos vyrauja, priklauso dominuojančiai atminimo kultūrai. Nacionalinės grupės įprasmina ne šiaip atsiminimus, bet diskursyviai apdorotą patirtį, kuri susijusi su pagrindiniais tapatybę palaikančiais siužetais, o toji patirtis diskursyviai apdorojama didžiajame istoriniame pasakojime ir kilmės mituose. Taigi ne sostinė, bet didysis istorinis pasakojimas ir kiti kilmės

mitai reguluoja atminties kultūros reikšmių sąryšius ir kartu tampa pirminiais nacionalinės atminties kultūros materializavimosi šaltiniais²⁰.

Kadangi nacionalinės valstybės sostinės statusas reiškia ir ypatingas, išskirtines pastangas paženklinti tokį miestą nacionalinės kultūros ženktais, sostinėms yra būdingas tam tikras išskirtinumas. Todėl iš dalies galima sutikti su teiginiu, kad būtent sostinėje geriausiai atsiskleidžia nacionalinėje valstybėje dominuojanti atminimo kultūra. Tačiau šis teiginys nėra teisingas visais atvejais. Tipišką tai iliustruojantį pavyzdį galima pateikti iš tarpukario Vokietijos. Vokiečių nacionalinė atminimo kultūra tarpukariu buvo konstruojama palaikant vokiečių, kaip pralaimėtojų ir aukos, įvaizdį, o pagrindinis tai įtvirtinęs ir daugybei politinių manipuliacijų naudotas siužetas buvo susijęs su Pirmuoju pasauliniu karu. Šio karo žuvusiųjų atminimas drąsiai laikytinas viena esminių atminimo praktikų daugelyje Vokietijos vietų, o, pavyzdžiui, Rytų Prūsijoje beveik kiekviename apskrities centre buvo pastatyti paminklai tos apskrities gyventojams, žuvusiems kare ginant tėvynę²¹. Stiprinant vokiečių nacionalinį sutelktumą, jau XX a. 3-ajame deš. pirmiausia dešiniuosiuose sluoksniuose buvo pradėta svarstyti idėja pastatyti *centrinį* paminklą žuvusiems Pasauliniame kare, kuris taptų nacionalinės reikšmės paminklu, pagrindine vokiečių nacijos atminimo vieta ir atliktų Reicho vokiečius konsoliduojančią funkciją. Įdomiausia, kad tarp vietų, kur statyti tokį paminklą, Berlynas beveik nebuvo minimas. Tik 3-ojo deš. pabaigoje debatus dėl to, kurioje iš dviejų vietovių būtų geriausia įrengti paminklą – Mirusiųjų saloje Reino upėje, Hesene, ar giraitėje prie Bad Berka miestelio Tiuringijoje, savitai išsprendė Otto

20 Šiuo klausimu plg. V. Safronovas, Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste, V. Safronovas, N. Strakauskaitė, L. Motuzienė (sud.), *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejais XIX–XX amžiais* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIII), Klaipėda, 2011, p. 31–68; V. Safronovas, Bandytas formuoti alternatyvą: lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Prūsijos Lietuvoje XIX–XX amžių sandūroje, *Ibid.*, p. 69–103.

21 Plačiau žr.: R. Traba, Der Friedhof im Kulturwandel. Ostpreußische Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg von 1915 bis 1995, S. Ekdahl (Hg.), *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion* (Nordost-Archiv, Bd. VI/1997, Hf. 1), Lüneburg, 1997, S. 109–129. Apie karo įtaką formuojantis specifinei Rytų Prūsijos gyventojų tapatybei žr.: R. Traba, „Wschodniopruskość“. *Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, wyd. 3, Olsztyn, 2007.

Brauno vadovaujama Prūsijos vyriausybė. Socialdemokratinės vyriausybės sprendimu 1929–1931 m. nacionaliniam monumentui žuvusiems kare buvo pritaikytas pačiame Berlyno centre buvęs *Neue Wache* pastatas, kuris XIX a. pr. buvo suprojektuotas kaip atminimo vieta žuvusiesiems Napoleono karuose. Tiesa, vienybę skatinančiu monumentu *Neue Wache* netapo, mat kairiųjų bandymus parodyti rūpestį karo aukų atminimu kariniai sluoksniai, dešinėsios politinės jėgos ir netgi komunistai iš esmės boikotavo²², o 1931 m. jau Vokietijos dešiniųjų vyriausybė pagaliau balsavo įrengti monumentą prie Bad Berka miestelio²³. Tačiau ten monumentas neiškilo. Galiausiai Adolfo Hitlerio vyriausybės 1935 m. priimtu sprendimu centriniu kare žuvusiųjų paminklu tapo 1927 m. Rytų Prūsijoje pastatytas Tanenbergo kompleksas²⁴.

Į Vokietiją buvo atkreiptas dėmesys todėl, kad jos pavyzdys yra svarbus tikrinant, kiek „sostinės teorija“ atitinka Klaipėdos vokiečių iniciatyvas. Nėra abejonių, kad Klaipėdoje 1931 m. įgyvendinta idėja pastatyti vienijantį visus memelenderius paminklą „žuvusiems Pirmajame pasauliniame kare už vokiškąją tėvynę“ buvo nusižiūrėta iš Vokietijoje tuo metu vykusios diskusijos. Tačiau šiuo atveju Berlynas nei Vokietijoje, nei Klaipėdoje nebuvo joks pavyzdys. Didžiausią reikšmę turėjo giliai šaknis įleidęs porevoliucinės Vokietijos kilmės mitas, nacionalinėje atminimo kultūroje įtvirtinti pralaimėtojo ir aukos vaidmenys. Nemažiau svarbūs buvo įvairių politinių aktorių bandymai iš šio įtvirtinimo pelnytis, lygiai pasireiškęs ir visos Vokietijos politinių partijų, ir lokaliniu lygmeniu šalies periferijose. Galų gale yra svarbus vietinis kontekstas – 1930 m. stipriai paaštrėjęs Vokietijos ir Lietuvos konfliktas dėl Klaipėdos, aktualizavęs būtinybę pademonstruoti Klaipėdos vokiškumą ir sutelkti provokiškai nusiteikusius gyventojus. Klaipėdiečiams vokiečiams pavyzdžiu pirmiausia tapo centrinio monumento įrengimo idėja, o jos įgyvendinimo forma, jei ir buvo iš kur nors nusižiūrėta, tai visų pirma iš Tanenbergo memorialo, vokiškajame diskurse tarpukariu greitai tapusio

22 Plg. H. Hilbig, *Das Reichsehrenmal bei Bad Berka: Entstehung und Entwicklung eines Denkmalprojekts der Weimarer Republik*, Aachen, 2006, S. 225–233.

23 *Ibid.*, S. 234.

24 B. Ziemann, Die deutsche Nation und ihr zentraler Erinnerungsort. Das „Nationaldenkmal für die Gefallenen im Weltkriege“ und die Idee des „Unbekannten Soldaten“ 1914–1935, H. Berding, K. Heller, W. Speitkamp (Hg.), *Krieg und Erinnerung: Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert* (Formen der Erinnerung, Bd. 4), Göttingen, 2000, S. 69.

centrinio Rytų Prūsijos simboliu²⁵. Netgi lešų kaupimas paminklui statyti Klaipėdoje nebuvo organizuojamas sostinėje perskirstant kapitalą. Šis paminklas buvo statomas remiantis vietiniu kapitalu – gyventojų savanoriškomis aukomis²⁶.

Šie Tanenbergo memorialo ir paminklo kritusiems Pirmajame pasauliniame kare memelenderiams pavyzdžiai, manyčiau, išryškina ir dar vieną atminimo reikšmių aktualizavimo periferijoje ypatybę – tai, ką būtų galima pavadinti reikšmės sąsaja su autentiška vieta. Jei sostinėje mes galime tikėtis aptikti įvairių įprasmintų simbolių ir vaizdinių, priklausančių vyraujantiems šalyje dominuojančios atminties kultūros siužetams, tai ne sostinėje visuomet esama daugiau atrankos ir bandymo adaptuoti tam tikrą simbolį vietiniam kontekstui. Taip yra visų pirma todėl, kad moderniaisiais laikais atminimo kultūra formuojasi didžiojo istorinio pasakojimo ir (ar) kilmės mitų pagrindu, bet didįjį istorinį pasakojimą ar kilmės mitus sudarančios siužetinės struktūros irgi nėra homogeniškos. Mat kiekvienas naujas jų aktualizavimo faktas iš esmės yra naujas jų perdirbimo faktas, o to perdirbimo kontekstų sostinėje ir ne sostinėje, žinoma, būna įvairių.

Sostinėje siekiama legitimuoti nacionalinį kapitalą, įtvirtinti nacijos galią mieste, šios nacijos istoriškumą ir valstybingumą. Tuo tarpu ne sostinėje daug didesnė tikimybė, kad susidursime su bandymais ne vien įtvirtinti nacijos galią mieste, bet ir parodyti tuo savo priklausomumą nacijai. Bet tai, kas rodoma, nėra sąryšių su sostine demonstravimas. Tai yra sąryšių su nacionaline kultūra ir ją sudarančiais reikšminiais elementais demonstravimas. Maža to, kaip minėjau, tai yra bandymas priderinti juos prie vietinio konteksto. Grupės, demonstruodamos savo priklausomumą nacijai, paradoksiškai įtvirtina tai per simbolius, reiškiančius ne tik nacionalinį bendrumą, bet ir „mūsų“ santykį su tuo, kas bendra, arba „mūsų“ vietą tame, kas bendra. Taigi ne sostinėse gyvenantys nacionalinės grupės atstovai ieško savo vietos, savo vaidmens didžiajame istoriniame pasakojime ar vyraujančiame nacijos kilmės mite.

25 R. Traba, Kraštovaizdžio mitologizavimas kaip nacionalinės saviugdodos veiksnys XX amžiaus pirmojoje pusėje. Rytų Prūsijos pavyzdys, V. Safronovas (sud.), *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje XX amžiuje* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIV), Klaipėda, 2012, p. 38–40. Išsamiai apie Tanenbergo memorialą žr.: J. Tietz, *Das Tannenbergs-Nationaldenkmal: Architektur, Geschichte, Kontext*, Berlin, 1999.

26 Das memelländische Ehrenmal, *Memeler Dampfboot*, 21. Februar 1931, Nr. 44.

Į nesėkmingus šiauliečių bandymus 1935–1936 m. paversti Šiaulius centrine Saulės mūšio jubiliejaus vieta ir statydinti mieste šiam XIII a. mūšiui skirtą paminklą²⁷ šiuo atveju reikėtų žiūrėti būtent kaip į Šiaulių bandymus parodyti savo svarbą ir sąsają su tuo metu Lietuvoje itin suaktualintu didžiojo istorinio pasakojimo siužetu apie senovės lietuvių kovą su Vokiečių ordinu²⁸. Nepaisant to, kad šiauliečių ambicijos 1936 m. nebuvo materializuotos taip, kaip jie norėjo, Saulės mūšis tuo metu virto vienu svarbiausių simbolių, per kurį Šiaulių lietuviai suvokė savojo miesto vaidmenį lietuvių nacionalinėje kultūroje. Sostinė Kaunas kaip pavyzdys šiuo atveju neturėjo jokios reikšmės. Kita vertus, Kaunas turėjo reikšmės kaip tam tikra kultūrinio kapitalo santalkos vieta ir šio kapitalo cirkuliacijos šaltinis, mat ne kur nors kitur, o būtent Kaune tuo metu susitelkę istorikai kėlė idėją, kad Saulės mūšio vieta yra tapatinama su Šiauliais²⁹.

Iš esmės tokį patį savo vaidmens didžiajame istoriniame pasakojime ar vyraujančiame nacijos kilmės mite paieškų pavyzdį galime stebėti ir Klaipėdoje. 3-iajame deš. svarbiausiojo lietuvių nacionalinio kilmės mito vaidmenį atliko pasakojimas apie lietuvių kovą prieš asimiliaciją ir už laisvę; šio pasakojimo kulminacija buvo 1918–1920 m. karinės kampanijos, diskursyviai apjungtos „nepriklausomybės kovų“ siužetu. Pažvelgę į Kauną ir Karo muziejų bei jo aplinką, kurie tuo metu buvo verčiami centrine lietuvių atminties kultūros vieta, išvysime, kad pirmieji ten įamžinti istoriniai simboliai ir vaizdiniai buvo 1918–1920 m. nepriklausomybės kovos (1921 m. įrengtas paminklas žuvusiems dėl Lietuvos nepriklausomybės) ir dar tebegyvas „tautinio atgimimo“ patriarchas Jonas Basanavičius (jam atidengtas paminklas 1923 m.)³⁰. Tokia pat tematika matyti ir Klaipėdoje. Pagrindine lietuvių atminties kultūros memorialine

27 D. Mačiulis, Kolektyvinė atmintis ir miesto įvaizdis: Šiaulių atvejis, *Acta humanitaria universitatis Saulensis*, 2009, t. 9, p. 222.

28 Šio siužeto suaktualinimas buvo susijęs su tuo metu tarp Lietuvos ir Vokietijos pastrėjusiu konfliktu dėl Klaipėdos. Plg. A. Nikžentaitis, Das Bild der Deutschen und Deutschland in Litauen während der Zwischenkriegszeit, B. Meissner, S. Bamberger-Stemann, D. Henning (Hg.), *Die deutsche Volksgruppe in Litauen und im Memelland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-litauischen Verhältnisses*, Hamburg, 1998, S. 237–253.

29 Plg. Mačiulis, Kolektyvinė atmintis..., p. 220, 220–221, 222.

30 D. Mačiulis, Laikinosios sostinės kolektyvinės atminties kraštovaizdis, A. Nikžentaitis (sud.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius, 2011, p. 144.

vieta tarpukario Klaipėdoje tapo 1925 m. atidengtas paminklas „Už laisvę žuvusiems“, kuris nebuvo skirtas nepriklausomybės kovų dalyviams, bet jo prasmė buvo analogiška: Klaipėdoje tarp Prūsijos lietuvių tuo metu pagrindinio nacionalinio kilmės mito vaidmenį irgi atliko pasakojimas apie jų kovą prieš asimiliaciją, tik skyrėsi pasakojimo kulminacija: čia jos funkciją natūraliai užėmė 1923 m. „atvadavimas“³¹. Būtent to „atvadavimo“ dalyviams buvo skirtas minėtasis paminklas. Pasakojimas apie lietuvių kovą prieš asimiliaciją ir už savo laisvę buvo pirmiausia materializuotas ir Šiauliuose – čia tokio materializavimo išraiška tapo 1923 m. įsteigtas „Aušros“ vardu pavadintas muziejus – aliuzija į prieš 40 metų pradėtą leisti „Aušrą“ ir „tautinio atgimimo“ simbolinę pradžią³². Abiem atvejais, ir Klaipėdos, ir Šiaulių, Kaunas nebuvo pavyzdys, nepaisant to, kad pirmųjų skulptūrų įrengimas Karo muziejaus sodelyje iš pirmo žvilgsnio ir leistų taip teigti. Svarbus buvo pats kilmės mitas, kuris skirtinguose miestuose buvo materializuotas skirtingais būdais, bet išimtinai iš vietinės iniciatyvos. „Aušros“ muziejaus steigėja buvo Šiaulių apskrities valdyba³³, paminklas Klaipėdoje buvo pastatytas Šiaulių sąjungos Klaipėdos rinktinės, kurioje tuo metu vis dar dominavo vietiniai Klaipėdos krašto lietuviai, iniciatyva. Didesnės Kauno įtakos nė vienu atveju nematyti.

Visa tai, manyčiau, parodo, kad teiginys, jog periferiniuose miestuose atminimo kultūros yra „konstruojamos pagal sostinių pavyzdį“, atminimo reikšmių perimamumo suvokimą pernelyg supaprastina. Miestų simbolinio užvaldymo, jų nacionalizavimo procesai, ypač tada, jei jie vyksta po to, kai sukuriama nacionalinė valstybė su savo sostine, yra panašūs. Sostinėje ir ne sostinėje aktualizuojamos atmintinos reikšmės gali būti tos pačios, tačiau nėra jokio logiško paaiškinimo, leidžiančio tvirtinti, kad sostinės tampa pavyzdžiu periferiniams miestams vien todėl, kad yra sostinės.

Išties, kai valstietiška nacija sukurdavo savo nacionalinę valstybę ir paversdavo kurį nors jos daugiakultūrį miestą tos valstybės sostine,

31 Plačiau apie tai žr.: Safronovas, *Praeitis...*, p. 127–132.

32 Plg. D. Mačiulis, *Atminties kultūros raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje xx amžiuje*, A. Nikžentaitis (sud.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos xx–xxI amžiuje*, Vilnius, 2011, p. 115.

33 N. Keršytė, *Lietuvos muziejai iki 1940 metų. Lietuvos muziejų raida xvi–xx amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje*, Vilnius, 2003, p. 136.

bandymai legitimuoti šį statusą neišvengiamai skatindavo pasitelkti maksimalius nacionalinės kultūros išteklius tam, kad būtų viešai parodytas ne tik to miesto priklausomumas nacionalinei erdvei, bet ir jo pirmumas toje erdvėje. Tačiau siekiai parodyti miesto priklausomumą nacionalinei erdvei, tik menkesniu mastu, buvo būdingi ir kitiems daugiakultūriams miestams, kurie, nors ir gali būti traktuojami kaip periferiniai sostinės atžvilgiu, patys būdavo centrai savųjų periferijų atžvilgiu. Estijos pavyzdys rodo, kad centrų nacionalizavimas, jų kiekybinis ir simbolinis užvaldymas, vyko nepriklausomai nuo to, ar buvo sukurta nacionalinė valstybė, vadinasi, nepriklausomai ir nuo to, ar valstybė jau turėjo sostinę. Procesas vyko dėsningai, tik Latvijoje, o ypač Lietuvoje jis pasireiškė kiek vėliau. Daug kas priklausė ir nuo valstietiškos kilmės naujų miestų gyventojų sukaupto kapitalo santykio su kapitalu, kurį buvo norima įveikti ar išstumti: jei estams ir lietuviams jo iš esmės pakako norint veikti keliuose centruose, tai Latvijoje pastangos simboliškai išreikšti miesto užvaldymą tarpukariu aiškiausiai buvo reiškiamos Rygoje.

Reikšmių perimamumo procesas savo ruožtu vyksta komunikuojant ne miestams, bet žmonėms, kurie yra išugdyti toje pačioje nacionalinės kultūros terpėje ir todėl yra bendrų idėjų ir jų reikšmių nešėjai. Vyraujančios tų idėjų ir reikšmių siužetinės struktūros sudaro pagrindą bendrai eksploatuojamai žinių saugyklai, kuria skirtinguose miestuose vienu metu gali naudotis kelios socialinės grupės. Tai, žinoma, neleidžia atmesti galimybės, kad, eventualiai egzistuojant tam pačiam iniciatyvą keliančiam socialiniam tinklui, tam tikros įamžinimo iniciatyvos, įgyvendintos ar pasiūlytos vienuose miestuose, gali tapti precedentu ir pavyzdžiu kitiems miestams. Tačiau net ir tokiais atvejais derėtų traktuoti tai ne kaip kopijavimo, bet kaip kūrybingo pritaikymo reiškinį.